

УДК.343.2

О.В. КОЗАЧЕНКО, докт. юрид. наук, Відокремлений структурний підрозділ «Миколаївський комплекс Національного університету «Одеська юридична академія»

УКРАЇНСЬКИЙ ВНЕСОК В СТАНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРО-АНТРОПОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА

Ключові слова: право, культуро-антропологічна методологія, кримінальне право, українська філософська та юридична думка

Формування значної кількості наукових підходів до комплексного визначення як права взагалі, так і окремих його галузей, продиктовано певною кризою сучасного стану розвитку ідей про визначення права, характеру і структури правопорядку, змісту і властивостей правосвідомості і правової культури. Пошук нових концепцій визначення права продиктований тим, що «традиційні концепції праворозуміння сучасності не задовольняють вимогам правової дійсності» [1, с.3].

Пошук нових концептуальних засад дослідження права у всьому різноманітті його прояву, стало цілком багатьох дослідників як минулого, так і сучасності, зокрема В.А. Бачиніна, Г.Дж. Бермана, М.В. Буроменського, М. Вілле, М.Ф. Владимирського-Буданова, М.-Ф. Вольтера, Г. Гегеля, Р. Давіда, Е. Дюркгейма, Б.О. Кістяковського, О.М. Костенка, А. Кребера, В.С. Нерсисянца, Ю.М. Оборотова, Р. Осборна, П.М. Рабіновича, Г.С. Сковороди, М. Херсковіца, П.Д. Юркевича, Д.І. Яворницького та багатьох інших науковців. Однак, при всьому різноманітті висловлених підходів окремі науковці зробили значний особистий внесок в розвиток основних концептуальних засад культуро-антропологічної методології осмислення права, і дослідження цього внеску є метою даної публікації. Її новизна полягає в висвітленні внеску українських науковців у формування культуро-антропологічної методології дослідження правових реалій.

Наріжним каменем будь-якого генезису, у тому числі і правової сфери як на загальному, так і на галузевому та інституційному рівнях, слід визнати соціальні засади розвитку, що забезпечують поступальний і спадковий характер змін усупереч проявам кон'юнктурності права, тобто спробам використання останнього як засобу захисту суто елітарних інтересів, політичної боротьби, ідеологічного впливу. Методологія розвитку права має вибудовуватися з урахуванням необхідності імплементації тих міжнародних зобов'язань, які приймає на себе Україна як суб'єкт світового співтовариства, і акцентуванням уваги на власних автентичних здобутках і цінностях правового характеру.

До детермінантів, які, з одного боку, забезпечують негативний вплив на право і практику його застосування, а з іншого – стають передумовами для формування сучасної методології розвитку, слід віднести, по-перше, сучасний стан української юридичної науки, яка не може чітко визначитися щодо власного предмета, оскільки проглядається певна «експансія права» на ті сфери соціального буття, які зазвичай регулювалися іншими соціальними нормами корпоративного, релігійного, технічного характеру, а також звичаєм. По-друге, якщо певну кризу праворозуміння визнають науковці правових шкіл багатьох країн світу, то в Україні особлива увага до генезису права пов'язана з реформуванням механізму державної влади, виникненням нових орієнтирів соціально-культурного і державно-правового розвитку суспільства. По-третє, криза у правовій сфері детермінована проблемою визначеності прав людини, дослідження якої обростає штампами, й отримує тенденцію до перетворення на цитатно-лозунгову науку, яка зосереджується виключно на проголошенні істин без забезпечення їх реалізації в умовах природного домінування природного права. По-четверте, поступово є втрата зв'язку між правом і культурою, яка своїм розвитком забезпечила формування правових засад регулювання відносин у суспільстві, значно збіднила зміст самого права і дезоріє-

нтувала його, позбавивши визначальної парадигми свого існування.

Поєднання методологічних принципів із культурологічним та антропологічним змістом обумовлено їх здатністю забезпечити формування нових концептуальних ідей шляхом поєднання двох, на перший погляд, самостійних методологічних підходів і значним науковим та практичним потенціалом комплексної методології, здатної синтетично поєднувати прийоми і способи пізнання з різним виміром. Слід визнати, що антропологічний підхід у правових дослідженнях має важливе пізнавальне значення для дослідження праволюдності проблематики, правової свідомості та культури, антропоцентричних закономірностей генезису правової системи. Однак застосування антропологічного підходу у «чистому» вигляді інколи супроводжується формуванням хибних ідей і теорій, здатних забезпечити скоріше негативний, ніж позитивний вплив на правову реальність як на рівні правових установлень, так і практики їх застосування. Прикладом теоретичного осмислення на суто антропологічних засадах у контексті формування ідей про кримінально-правовий вплив на поведінку особи, здатного спотворити фундаментальні засади кримінального права, можна назвати теорію «нового соціального захисту», яка орієнтувалася на підкорення всіх цілей кримінально-правового регулювання виключно одному завданню – захисту суспільства від злочинця, який знаходиться у небезпечному стані, що може бути вирішено достатньо ефективно виключно за умови «деюрідизації» кримінально-правового впливу. Таким чином, слід визнати, що антропологічний метод може застосовуватися тільки у поєднанні з іншими методами, тобто має потенційно комплексний характер.

Розкрити методологічний потенціал антропологічного підходу в процесі здійснення правового аналізу і бути одночасно застереженням від хибних висновків щодо абсолютизації персональних характеристик особи дозволяє культурологічний вимір правових реалій. Із культурологічної позиції право яв-

ляє собою систему норм, ідей і відносин, які забезпечують цілеспрямованість соціальної діяльності, формуючи певні стереотипи поведінки, які отримують соціальне схвалення на підставі визнання їх відповідності соціальним очікуванням. Право, відіграючи інструментальну роль поряд із такими іншими регуляторами суспільних відносин, як мораль, звичай, релігія, розглядається як спосіб соціальної організації, соціального контролю за поведінкою суб'єктів і соціального захисту. Культурологічний вимір кримінального права, враховуючи очевидну обумовленість права надбаннями культури, які склались і набули соціального схвалення, є продовженням дослідження антропологічного виміру права, який зосереджується на соціально-культурній обумовленості права, де людина відіграє центральну роль у побудові соціальної структури і соціальних відносин, для регулювання й охорони найважливіших з яких і формується право.

Сучасна людина визнає тільки ті обмеження й обов'язки, які є похідними від морально-етичних установок, що формуються в умовах культурологічного розвитку суспільства. Будь-яке інше обмеження або обов'язок іншого роду сприймається людиною з неусвідомлювальним відчуттям неприязні та інстинктивного внутрішнього протесту. Приведення застосування кримінально-правового впливу у формі кримінально-правових заходів у відповідність до морально-етичних вимог забезпечує усвідомлення необхідності дотримання заборон і справедливості тих заходів, які застосовуються у зв'язку із вчиненням суспільно небезпечного діяння, як злочинного, так і об'єктивно неправомірного характеру. Таким чином, кримінально-правова заборона і кримінально-правові наслідки її порушення отримують легітимізацію, яка є обов'язковою умовою формування стану правопорядку, існування громадянського суспільства і сучасної соціальної держави.

Культуро-антропологічний підхід характеризується значним науковим потенціалом, реалізація якого не тільки забезпечує дослі-

дження проблем нормативного визначення кримінально-правових заходів, змісту пеналізації і депеналізації, але може застосуватися в процесі встановлення підстав криміналізації й декриміналізації злочинних діянь, засад формування системи кримінальних проступків і злочинів. Зазначений підхід може бути поширений на кримінологічні дослідження злочинності, причин і умов її впливу на соціальну складову людського буття та кримінально-виконавче право, в межах якого поряд з необхідністю ресоціалізації, яка охоплює оволодіння загальносоціальними, загальнолюдськими цінностями злочинцем, може йти мова про його енкультурацію, тобто засвоєння етнокультурного досвіду ціннісного характеру, який є результатом розвитку української культури.

Слід зазначити, що за 200 років до остаточного оформлення культуро-антропологічної методології в наукових працях американських дослідників А. Кребера і М. Херсковіца українські філософи зробили свій внесок як в її становлення, так і підвищення її ефективності та універсальності.

У філософських творах видатного українського просвітника Г.С. Сковороди антропологічний підхід вибудовується за допомогою уявлення про існування «трьох світів», відповідно до якого вся дійсність поділяється на три взаємопов'язані і взаємообумовлені світи – макрокосм, мікркосм і символічний світ Біблії. Останній із зазначених Г.С. Сковородою світів співпадає з визнаною в культуро-антропологічній теорії ідеальною (ціннісною) культурою, яка формується в умовах домінування християнських цінностей, визначених у Біблії і заповнюючих істиною всі інші рівні людського буття. Поряд із тим філософ пропонує власний спосіб проникнення до цінностей найвищого рівня, тобто у світ Біблії, через цілу низку символічних образів, зокрема таких, як Сонце – істина, Бог; змії – вічність; якір – утвердження; зерно – думка; лелека – шанування Бога тощо [2, с.129–145]. Активне застосування символів як спосіб пізнання істини пов'язується Г.С. Сковородою з немож-

ливістю усвідомлення сакрального змісту Біблії у її зовнішньому прояві. Макрокосм і мікркосм Г.С. Сковороди являють собою прояви реальної, тобто існуючої, культури і повністю співпадають з уявленням представників культуро-антропологічного підходу про існуючий, фактичний стан розвитку суспільства у його культурологічному вимірі. Макрокосм у творах Г.С. Сковороди – це відчутний, видимий, речовий світ, який не має самостійного, а тому ціннісного значення, оскільки він тільки віддзеркалює невидиме ідеального рівня. Безумовним центром реального рівня культури є мікркосм – людина як діалектичне поєднання Божого і макрокосму, уособлюючи тілесне і духовне, тлінне і вічне, де прояви макрокосму є тільки «тією невидимого Божого». Використання Г.С. Сковородою анти тези «видимого» і «невидимого» у бутті стало підставою для справедливого висновку деяких науковців про започаткування саме Г.С. Сковородою діалектичної традиції в українській філософії.

Основним напрямком у розвитку наук Г.С. Сковорода вважав дослідження людини та її особистості, називаючи такі знання «верховною наукою». Не заперечуючи природознавчих наук, які все ж таки досліджують мінливий і оманливий світ макрокосму, філософ писав: «Я наук не гуджу і хвалю найостанніше ремесло, однак не гідне огуди, до якої відчинено двері будь-якому часові, країні чи станові, статі чи віку, адже щастя потрібне вам усім без винятку, чого, крім нього, не можемо сказати про жодну науку» [2, с.226–235]. Однак дослідження людини в її біологічному (антропологічному), соціальному вимірі повинно здійснюватися, на думку Г.С. Сковороди, на засадах морально-етичного (культурологічного) підходу, який є центральним елементом всієї філософії.

На думку Г.С. Сковороди, людська гармонія досягається шляхом примирення внутрішніх (мікркосм) і зовнішніх (макркосм) протиріч і полягає у виникненні стану щастя. Досягти людського щастя можливо, якщо підкоряєшся велінню своєї внутрішньої природи,

одним із проявів якої є сродність із певним видом праці. Пошук та вірний вибір «сродної праці», тобто праці за покликанням і призначенням, є основним завданням кожної людини, метою її буття. «Несродна праця» є основним чинником нещасливого людського буття, і «підеш за своїми примхами та сторонніми радниками, не забудь попрощатися навіки з усією втіхою...» [2, с.304–315]. Однак «сродність» і «несродність» праці в кінцевому значенні мають не тільки особистісне, тобто утилітарне, значення, але мають і значне соціальне призначення – «щасливий, хто з'єднав свою приватну справу із загальною. Сіє є істинне життя». На думку науковця, коли суспільство і держава не забезпечують людям умов для культурного виховання і зростання, то суспільство стає спотвореним, у ньому багато бід і лиха: «Хто потворить і розтліває всіляку посаду? – Неспорідненість. Хто умертвлює науки і мистецтва? – Неспорідненість. Хто обезчестив чин священничий та чернечий? – Неспорідненість. Вона кожному знанню внутрішня отрута і вбивця».

Пошук гармонії, за роздумами Г.С. Сковороди, має здійснюватися виключно на умовах високого рівня культури кожної людини, який досягається шляхом отримання освіти і внутрішніми зусиллями щодо впізнання в собі «справжньої людини». Таким чином, у запропонованих Г.С. Сковородою поглядах енкультурація розглядається як обов'язкова передумова формування не тільки щасливої людини, але й розбудови аналогічного суспільства і держави, які відіграють службову роль у процесі усвідомлення людиною своєї особистості і пошуку власного щастя.

На підставі здійсненого аналізу творчої спадщини видатного українського просвітника Г.С. Сковороди можна зробити висновок, що саме він ще у XVIII ст. висновками про існування двох рівнів культури – ідеального (символічний світ Біблії) і реального (макрокосм і мікрокосм) характеру, дослідженням людини як доцентрової цінності, яка досягає свого щастя виключно за умови приєднання до культурних надбань (енкультурація), за-

клав підвалини для застосування культуро-антропологічного підходу в процесі дослідження різних аспектів соціального буття, одним з яких є право.

Подальший розвиток ідей, пов'язаних із застосуванням культуро-антропологічного підходу до філософського осмислення буття людини у різних формах його проявів, у тому числі і в правовій, здійснили представники професійно-академічної філософії, в якій «ставали предметом філософської рефлексії найактуальніші проблеми духовного життя суспільства та здобутки природничих наук» [3, с.255], одним з яких став П.Д. Юркевич. Науковець, прийнявши за основу просвітницькі ідеї Г.С. Сковороди, значним чином збагативши їх філософськими підходами Канта і Гегеля, виходячи з того, що філософія повинна бути повним і цілісним знанням, а тому не може обмежуватися лише пізнанням оточуючого світу, а повинна орієнтуватися на різні сфери людського буття, продовжив, як уявляється, розвивати ідеї культуро-антропології, про що свідчать основні посилки наукових поглядів П.Д. Юркевича.

Наріжним каменем усієї філософії науковця стало поняття «ідея», яке за своїм змістом охоплює всю позитивну діяльність і творчість суб'єкта і без якого діяльність позбавляється таких своїх засад, як естетичність, моральність, відповідність релігійним приписам. По аналогії із сучасними уявленнями про культуро-антропологічний вимір людського життя, П.Д. Юркевич виводив три сфери буття, перша з яких належить до ідеальної (ціннісної) культури, а дві інші – до реальної сфери культури – «ноуменальний світ», або царство ідей, та «вічної правди»; реальний світ – царство розумних істот; феноменальний світ – царство існування тілесності. Ноуменальний світ надає цілісності та стрункості реальному світові людей і речей. За висновком П.Д. Юркевича, досягнення гармонії людського буття є можливим виключно за умови вільної і творчої розумової діяльності людини щодо осмислення і застосування культурних цінностей, що в сучасних умовах визначається як енку-

льтурація. Висновок філософа є очевидним: людське осмислення буття в його матеріальному значенні (антропологічний зміст) не може обмежуватися застосуванням антропологічних методів пізнання, а має охоплювати такі різні форми культурологічних здобутків, як моральність, Божі приписи, любов до ближніх. Саме у поєднанні реального світу буття людини й оточуючого її речового світу з культурою створюються умови для проникнення ідей у різні сфери буття людини, що неминуче тягне за собою їх гармонічне існування. Використовує П.Д. Юркевич власну світоглядну позицію і в процесі дослідження окремих правових реалій у своїй фундаментальній праці «Історія філософії права (давньої)» [4].

Право П.Д. Юркевичем розглядається як один з елементів етики і визначається ставлення людини до її ближніх, взаємне значення осіб і з'ясовується, що саме людина повинна принести в жертву державі і які послуги має надати їй держава [4, с.50]. Ставлення людини до ближніх як сутність права характеризується трьома афоризмами: 1) *neminem laede* (нікому не перешкожай); 2) *sum cuique tribue* (віддай кожному належне); 3) *immo omnes, quantum potes, juva* (допомагай всім скільки можеш), кожен з яких передає сутність права, справедливості і любові, відповідно. Право, на відміну від любові і справедливості, характеризується тим, що «хоча його вимоги, його закони стосуються вільної морально особи, їхнє виконання не віддане її совісті, оскільки повагу до них необхідно, інколи, викликати матеріальною силою». Таким чином, право забезпечує тільки зовнішній лад існування людини (антропологічний зміст), яка є доцентровою силою правових установлень, однак такий лад позбавлений двох необхідних умов для досягнення гармонії, а саме – справедливості і любові, які беруть свої витoki з уявлення про стабільні, загально-визнані цінності (культурологічний зміст).

Що стосується протидії правопорушенням, то, на думку П.Д. Юркевича, до вирішення цієї проблеми слід підходити з двох позицій – законотворчої і правозастосовної. Закони по-

винні здійснювати вплив у першу чергу на свідомість людини, оскільки «із свідомості кривди народжується *відчуття внутрішньої докори* (виділено П.Д. Юркевичем). Звідси маємо вказівку, якими повинні бути *закони держави* (виділено П.Д. Юркевичем), що охороняють людину від кривди: вони не повинні йти всупереч громадській совісті» [4, с.53]. Таким чином, поєднання антропологічного і культурного вимірів створює умови для прийняття справедливих законів, які, за логікою П.Д. Юркевича, повинні захищати інтереси осіб, на які здійснюється посягання в процесі вчинення правопорушення.

Стосовно правозастосовної діяльності в процесі протидії правопорушенням П.Д. Юркевич використовує сформульований Гегелем і розглянутий у цьому дослідженні раніше принцип «заперечення заперечення», який деяким чином набуває нового змісту. Так, за висновком науковця, правопорушення супроводжується застосуванням насилля або хитрості, що дає моральне право в процесі протидії правопорушенням застосовувати аналогічні способи впливу, які набувають нового змісту, тому що «коли чиниться кривда, то насилля задля її припинення стосується не об'єкта, а тільки її самої. Ось чому таке насилля само є правомірним, і у звичайному житті ми бачимо цілковите панування ідеї правомірного насилля, правомірного примусу» [4, с.54]. При цьому право на правомірне насилля є природним і не залежить від держави, яка є виключно координатором обґрунтованості й відповідності правомірного насилля вчиненому правопорушенню.

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що розвиток культуро-антропологічних ідей супроводжується, по-перше, спробою їх поширення на правову сферу в цілому і деліктну сферу права, зокрема, по-друге, пошуком адекватних форм відповідей на вчинені правопорушення в антропологічній і культурологічній сферах, які не розглядаються як взаємовиключаючі, а тільки як взаємодоповнюючі, по-третє, людина в цілому розглядається як ядро права, а серцевиною деліктно-

го права є потерпіла особа, захист інтересів якої є основною метою, продиктованою культурологічною складовою законотворчої діяльності і практики застосування права.

Слід наголосити на тому, що протягом ХІХ ст. українські філософи все частіше звертаються до проблеми культурної ідентифікації українського народу, відповідно, формується цілий пласт наукових робіт видатних українських дослідників української культури у всьому різноманітті її прояву. У межах досліджень місця і ролі української культури склалося фактично два напрямки. Перший зводився до того, що українській культурі відмовлялось у самостійності і її генезис пов'язувався з розвитком російської культури, в тіні якої отримала розвиток українська культура. Другий напрямок подвизницького характеру орієнтувався на самотність, зі своїми традиціями і специфічними особливостями формування та розвитку української культури [5, с.41].

Представником другого підходу став П.О. Куліш, який ратував за необхідність вивчення й збереження національних традицій, мови і культури, утвердження національної самосвідомості. У той же час П.О. Куліш виступав за активну акультурацію шляхом залучення в лоно української культури здобутків світової цивілізації, які не суперечать загальним принципам існування автентичної української культури. У роздумах П.О. Куліша проглядаються ознаки енкультурації, оскільки науковець виступав не тільки за вивчення української культури, але й за застосування культурних цінностей у розбудові принципів української державності [6].

Певний внесок у розвиток культурологічної теорії права вніс український філософ, представник течії «наукового ідеалізму» Б.О Кістяковський, який запропонував соціокультурний підхід до визначення ролі та значення держави і права. На думку Б.О. Кістяковського, право є найбільш промовистим виразником культури, тоді як культура є найважливішим способом реального буття права. Будучи прибічником соціологічного підходу

до призначення права, філософ розглядає право із соціологічних позицій, робить висновок, що останнє є певним засобом контролю за суспільством і громадянином. У той же час безпосереднє право уособлює надісторичні цінності культурологічного характеру, що й забезпечує посідання правом центрального місця в системі культури. За висновками Б.О. Кістяковського, «фокус культури» припадає на право, яке не може розглядатися у відриві від загальної філософії культури [7].

Серед сучасних українських послідовників філософських концепцій, які оперують цінностями культурологічного виміру права, слід зазначити українця за походженням, становлення якого як науковця відбувалося на теренах України, професора В.А. Бачиніна, який у своїй роботі «Морально-правова філософія» [8] визначив основні засади аналізу співвідношення культури і права в сучасних умовах їх взаємодії й розмежування. У загальному вигляді концептуальні положення філософського аналізу професора В.А. Бачиніна можна охарактеризувати так.

По-перше, позитивізм є спрощення, яке не позбавлене механічного ставлення до права, спрощене розуміння права у разі абстрагування від культури: «У сутності, формула правової реальності є такою, що остання рівняється праву плюс дещо. Це дещо існує у нормативно-ціннісному континуумі «цивілізація-культура» і по різних каналах проникає до змісту права. Економіка, політика, ідеологія, мораль, релігія і багато іншого своїм прямим впливом утворюють ту ситуацію, коли можна стверджувати, що право – це дійсно дещо більше ніж право» [8, с.170].

По-друге, культура характеризується не тільки інструментальною придатністю в процесі застосування права, але й є архівом інформації про ефективні й малоефективні шляхи протидії порушенням права, які застосовувалися протягом всієї історії людства, що дає право стверджувати про необхідність узгодження форм протидії порушенням права відповідно до культурологічних цінностей, визнаних у межах певної культури.

По-третє, за наявності певних протиріч між цивілізацією (форма) і культурою (зміст) одночасно стабілізуючим і деструктивним фактором їх генезису є людина, яка будучи елементом «у цьому замкнутому просторі переживає гнітючі метаморфози: вона стає механічним додатком одного з елементів цивілізаційної системи, будь-то економіка, політика або судопровадження» [8, с.171].

Вагомий внесок у поширення гуманітарної методології дослідження правової реальності, яка приходить на зміну позитивізму, зробив академік О.М. Костенко. Як підґрунтя світоглядної концепції соціального натуралізму визнаний наявний трансцендентний рівень існування законів, які визначають характер функціонування волі та свідомості людини. Джерелом формування законів розвитку матеріального, біологічного та соціального світу, при всіх особливостях їх буття, визнано Матір-Природу, вплив якої визначає унормованість і поступальність еволюції, а в соціальній сфері Природа є чинником правопорядку. Поширення концепції соціального натуралізму на пеналізаційну сферу застосування кримінального права забезпечило обґрунтованість висновків, зокрема: необхідності відмови від принципу невідворотності покарання, який має бути замінений на основне начало, та який вказує на невідворотність кримінальної відповідальності, недопущення стихійних проявів кримінальної відповідальності через формалізацію кримінальної юстиції, пошуку об'єктивних критеріїв ефективності кримінальної відповідальності [9, с.31–39].

З урахуванням зазначеного можна зробити висновок, по-перше, вагомим слід визнати внесок української наукової думки в формування культурологічної методології та її поширення на дослідження правових реалій у різних формах їх прояву, по-друге, сучасні тенденції застосування культурологічних цінностей характеризуються формуванням певного «культурного фокусу», який здатний виокремити цінності культури, що вимагають свого обов'язкового застосування як у процесі правотворчої діяльності,

так і в процесі застосування права при «мовчазному» визнанні антропологічних цінностей як обов'язкових елементів права, які в умовах сьогодення і так отримали достатньо широке застосування у зв'язку з визнанням існування природних прав людини, обмеження яких без нормативно визначених умов не допускається.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеева Н. В. Интегративные теории правопонимания в современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Н. В. Авдеева. – Нижний Новгород, 2005. – 20 с.
2. Сковорода Г. Алфавіт, або буквар світу : твори : у 2 т. Т. 1 / Г. Сковорода. – К., 1994. – 354 с.
3. Федів Ю. О. Історія української філософії / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозкова. – К. : Вид-во «Україна», 2000. – 512 с.
4. Юркевич Памфіл. 3 рукописної спадщини / [упорядкув., пер. укр. й комент. М. Ткачук]. – К. : Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсар», 1999. – 332 с.
5. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина – XIX початок XX ст.) : монографія / В. М. Шейко, Ю. П. Богуцький. – К. : Генеза, 2005. – 592 с.
6. Куліш П. О. Твори : в 2 т. Т. 1 / П. О. Куліш. – 2-ге вид. – К. : Наук. думка, 1998.
7. Кистяковскій Б. Соціальныя науки и право. Очерки по методології соціальних наукъ и общей теорії права / Б. Кистяковскій. – М. : Изданіе М. и С. Сабашниковыхъ, 1916. – 704 с.
8. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. – Х. : Консум, 2000. – 208 с.
9. Костенко О. Злочин і відповідальність за нього у світлі соціального натуралізму

